

УДК 330.341.1(477)

С.Ю. Альошин, асистент

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна

ОЦІНЮВАННЯ СТАНУ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

С.Ю. Алешин, асистент

Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», г. Харьков, Украина

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УКРАИНЕ

Serhii Aloshyn, assistant

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Kharkiv, Ukraine

EVALUATION OF INNOVATION DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UKRAINE

Проаналізовано стан інноваційного розвитку промислових підприємств в Україні в умовах сьогодення, окреслено коло проблемних питань, запропоновано практичні рекомендації щодо їх системного вирішення. Дослідження показують, що у сучасній високотехнологічній та динамічній світовій економіці інновації виступають основою забезпечення передових позицій країн у цивілізаційному розвитку, високих соціальних стандартів життя їх громадян. Як наслідок, останнім часом багато країн (у тому числі і Україна) оголосили про пріоритетність інноваційного шляху розвитку своєї економіки. При цьому невід'ємною складовою інноваційного розвитку економіки країни є інноваційний розвиток її підприємств, зокрема, промислових. За таких умов дослідження, пов'язані з аналізом факторів, що стримують розвиток інноваційних процесів на вітчизняних промислових підприємствах, та розробленням рекомендацій щодо їх усунення, набувають особливої актуальності.

Ключові слова: інновації, інноваційний розвиток, промислові підприємства, проблеми, шляхи вирішення.

Проанализировано состояние инновационного развития промышленных предприятий в Украине в текущих условиях, обозначен перечень проблемных вопросов, предложены практические рекомендации по их системному решению. Исследования показывают, что в современной высокотехнологичной и динамичной мировой экономике инновации выступают основой обеспечения передовых позиций стран в цивилизационном развитии, высоких социальных стандартов жизни их граждан. Как следствие, в последнее время многие страны (в том числе и Украина) объявили о приоритетности инновационного пути развития своей экономики. При этом неотъемлемой составляющей инновационного развития экономики страны является инновационное развитие ее предприятий, в частности, промышленных. В таких условиях исследования, связанные с анализом факторов, сдерживающих развитие инновационных процессов на отечественных промышленных предприятиях, и разработкой рекомендаций по их устранению, приобретают особую актуальность.

Ключевые слова: инновации, инновационное развитие, промышленные предприятия, проблемы, пути решения.

In the article the state of innovative development of industrial enterprises in Ukraine in the modern conditions are analyzed, the problematic issues are outlined, practical recommendations on their system solution are proposed. Studies show that in modern high-tech and dynamic world economy innovation are the basis of maintenance of leading positions of countries in civilization development, high social standards of life of their citizens. As a consequence, in recent years many countries (including Ukraine) have announced a priority innovational way of development of its economy. An integral part of the innovative development of the economy of the country is the innovative development of its enterprises, in particular, industrial. Under such conditions, the studies related to the analysis of factors hampering the development of innovative processes on the domestic industrial enterprises, and the development of recommendations on their elimination, are of particular relevance.

Key words: innovations, innovative development, industrial enterprises, problems and solutions.

Постановка проблеми. У сучасній високотехнологічній та динамічній світовій економіці інновації виступають основою забезпечення передових позицій країн у цивілізаційному розвитку, високих соціальних стандартів життя їх громадян. Насиченість ринків, глобальний характер пропозиції товарів і послуг зміщають основні інструменти завоювання ринків у площину динамічної технологічної й організаційної конкуренції на основі інновацій. Як наслідок, останніми роками на світових ринках зміцнилося поняття «інноваційна конкуренція», яка являє собою суперництво між економічними суб'єктами ринкової економіки за кращі умови створення, використання й реалізації товарів у період розвитку постіндустріальної економіки й переваги факторів НТП у формуванні стійких конкурентних переваг. В основі інноваційної конкуренції лежать відмінності (кількісні і якісні), пов'язані з рівнем розвитку науково-технічного потенціалу й умовами здійснення й реалізації інновацій.

Інноваційний шлях розвитку підприємств є загальновизнаним у всьому світі, що, зокрема, знайшло своє відображення у стратегії економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 року [26]. Про пріоритетність інноваційного шляху розвитку наголошується і в Україні. Про що, зокрема, свідчать: Закони України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [22], «Про інноваційну діяльність» [21], Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми активізації розвитку економіки на 2013-2014 роки» [19], «Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки» [20] та інші нормативні документи. Однак більшість експертів [12, с. 59] стверджують, що стан інноваційної діяльності в Україні є кризовим та не відповідає рівню інноваційних процесів, що спостерігається у промислово розвинутих країнах, і за таких умов вітчизняна економіка залишається орієнтованою на експорт промислової сировини та напівфабрикатів. Все це актуалізує дослідження стану інноваційного розвитку економіки України та промислових підприємств зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан та проблеми інноваційного розвитку вітчизняної економіки на макро- та мікрорівні ґрунтовно висвітлені у працях відомих учених-економістів, таких як: С. Ілляшенко [23], В. Гейця [17], В. Семиноженко [6], А. Гальчинського [5], Л. Федулової [28], Ю. Бажала [8], Н. Краснокутської [9], П. Завліна [18], О. Лапко [11], Л. Антонюк [2], А. Чухно, М. Бутко, В. Ільчук, С. Шкарлет та ін., які зазначають, що принципово позитивних змін в інноваційному розвитку вітчизняної промисловості поки що не відбулося.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових робіт з управління інноваційним розвитком на всіх рівнях, для переходу вітчизняної промисловості на цей шлях особливого значення набуває подальше дослідження стану та проблем розвитку інноваційної діяльності на вітчизняних промислових підприємствах.

Метою статті є оцінювання стану інноваційного розвитку промислових підприємств України в умовах сьогодення, виявлення проблем та вироблення практичних рекомендацій щодо їх системного вирішення.

Виклад основного матеріалу. Впровадження інноваційних процесів у вітчизняній економіці пов'язано з певними проблемами, про що, зокрема, свідчить позиція України у світовому інноваційному рейтингу Global Innovation Index 2013, де країна посіла 71-е місце, знаходячись між Монголією та Тунісом [25]. При цьому у 2012 році в цьому рейтингу Україна займала 63-є місце. Про проблеми інноваційної діяльності в Україні наголошувалося і на парламентських слуханнях «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки», які проходили 17 червня 2009 року, де відзначалися наступні [27, с. 22]: нестача власних коштів у підприємств, непослідовність дій держави щодо підтримки суб'єктів інноваційної діяльності, значне зниження інноваційної активності підприємств та загальне погіршення інноваційної культури суспільства, неефективність механізмів правового захисту інтелектуальної власності та ін. Ситуацію щодо впровадження інноваційних процесів у вітчизняній економіці системно характеризує показник наукоємності ВВП, який у 2012 р. становив 0,75 % (рис. 1). При цьому наукоємність ВВП ЄС загалом (ЄС-27) у 2011 р. становила 2,03 %, Фінляндії – 3,78 %, Швеції – 3,37 %, Данії – 3,09 %, Німеччини – 2,84 % [16, с. 76]. Тобто наукоємність ВВП України у 2012 р. майже втричі менша у порівнянні із середнім показником по ЄС у 2011 р.

Слід відзначити, що у періоді з 2008 по 2012 рр. показник наукоємності ВВП країни жодного разу не перевищував 1 %. Така ситуація є дуже загрозливою, адже відомо, що при рівні наукоємності ВВП у країні менше 0,4 % наука здатна здійснювати винятково соціокультурну функцію, зберігаючись у соціальній пам'яті і складаючи найважливішу частину

культури, беручи участь у формуванні людської особистості. Дослідження авторів [10, с. 20] показують, що подолання зазначеного критичного значення перебудовує функціональне навантаження науки й дає їй можливість виконувати ознайомлювальну функцію, тобто виробництво і відтворення знань. При збільшенні наукоємності ВВП до 0,9 % і вище наука починає впливати на розвиток економіки й виконувати свою економічну функцію.

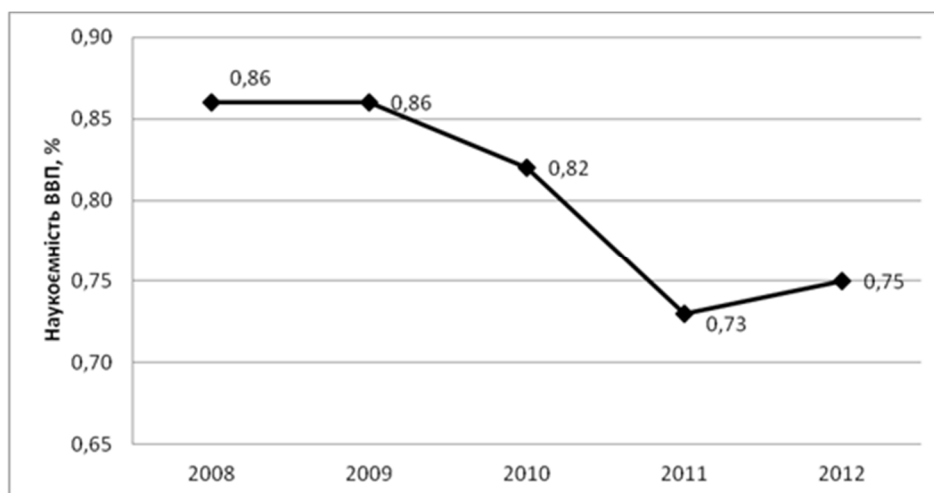

Рис. 1. Динаміка наукоємності ВВП України

Джерело: складено автором за [14-16].

Невід'ємною складовою інноваційного розвитку економіки країни є інноваційний розвиток її підприємств, зокрема, промислових. Здатність промислових підприємств швидко реагувати на зміни в темпах науково-технічного прогресу, впроваджувати нові технологічні процеси та виготовляти нову конкурентоспроможну продукцію безпосередньо впливає на конкурентоспроможність національної економіки, темпи її зростання. За таких умов особливого значення набуває перехід промислового комплексу України на інноваційний шлях розвитку.

При цьому весь комплекс проблемних питань щодо інноваційного розвитку вітчизняної економіки, окреслений науковцями у роботах [1; 4-6; 8; 17], повністю віддзеркалюється на промислових підприємствах країни. Зокрема, на рис. 2-3 наведено динаміку кількості промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, та тих, що впроваджували інновації у 2008-2012 рр.

Рис. 2. Динаміка загальної кількості промислових підприємств України, що займалися інноваційною діяльністю та впроваджували інновації

Джерело: складено автором за [14-16].

Рис. 3. Динаміка питомої ваги промислових підприємств, що займаються інноваційною діяльністю та впроваджували інновації

Джерело: складено автором за [14-16].

Таким чином, незважаючи загалом на позитивну динаміку питома вага промислових підприємств, що займаються інноваційною діяльністю та тих, що впроваджували інновації залишається вкрай низькою (2008 р. – 13,0 % та 10,8 % відповідно, 2009 р. – 12,8 % та 10,7 %, 2010 р. – 13,8 % та 11,5 %, 2011 р. – 16,2 % та 12,8 %, 2012 р. – 17,4 % та 13,6 %) і за таких умов виникають сумніви щодо можливості переходу вітчизняної промисловості на інноваційний шлях розвитку. Для порівняння, кількість інноваційно-активних промислових підприємств у розвинутих країнах світу становить у середньому 60-70 % від загальної кількості промислових підприємств [3, с. 45]. До того ж питома вага промислових підприємств, що впроваджують інновації зростає дуже повільними темпами – менше 1 % за рік, що дозволяє зробити висновок про наявність певних системних проблем у процесі впровадження результатів інноваційної діяльності на вітчизняних промислових підприємствах.

Однією з таких проблем є непослідовність державної інноваційної політики щодо підтримки інноваційного розвитку вітчизняної промисловості, що наочно демонструють статистичні дані, наведені на рис. 4.

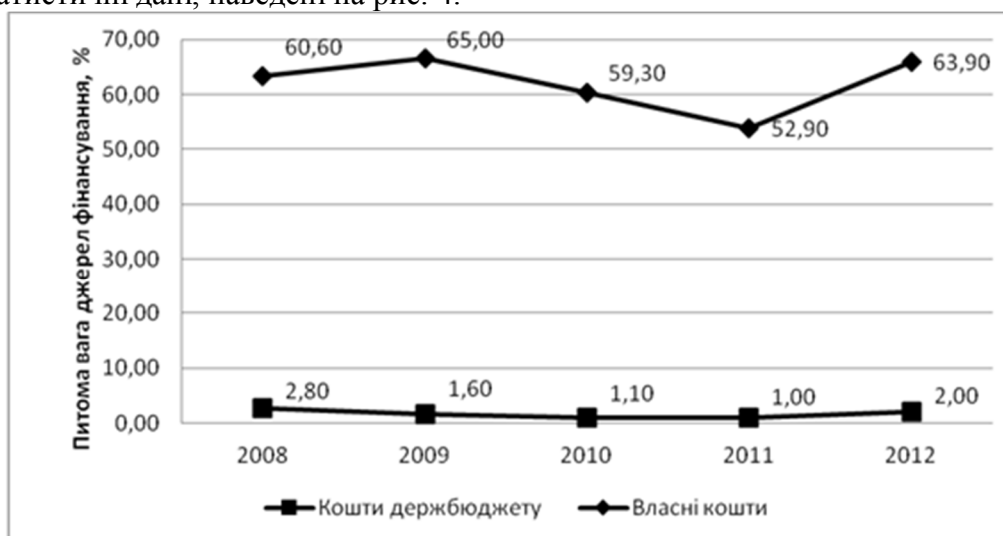

Рис. 4. Динаміка фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств за рахунок власних коштів та коштів держбюджету

Джерело: складено автором за [14-16].

З рис. 4 видно, що фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств в Україні здійснюється переважно за рахунок їх власних коштів. У свою чергу, державне фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств практично відсутнє (2008 р. – 2,8 %, 2009 р. – 1,6 %, 2010 р. – 1,1 %, 2011 р. – 1 %, 2012 р. – 2 %). За таких умов підприємствам доводиться використовувати або кредитні займи (2008 р. – 33,7 %, 2009 р. – 11,8 %, 2010 р. – 7,8 %, 2011 р. – 38,3 %, 2012 р. – 21,0 %), або шукати інвесторів.

Крім окреслених автором проблем, є багато інших факторів, що стримують інноваційний розвиток вітчизняних промислових підприємств, на яких наголошено у працях таких відомих науковців, як: В. Гейця [17], В. Семиноженка [6], А. Гальчинського [5], Л. Федулової [28], С. Ілляшенка [23], Н. Гончарової [7], Ю. Шипуліної [30] та ін. Сучасні проблеми інноваційного розвитку вітчизняних промислових підприємств, а також шляхи їх вирішення наведено у табл.

Таблиця

Проблеми інноваційного розвитку вітчизняних промислових підприємств та шляхи їх вирішення

Проблеми інноваційного розвитку промислових підприємств	Шляхи вирішення наведених проблем
1	2
На державному рівні	
Недосконалість законодавства та сучасних програм щодо стимулювання науково-технологічної та інноваційної діяльності промислових підприємств з боку держави	Розроблення чітких стратегічних напрямків інноваційного розвитку вітчизняної економіки; спрощення системи пільгового оподаткування інноваційно-активних промислових підприємств, вдосконалення митного регулювання інноваційної діяльності промислових підприємств, фінансова підтримка держави реалізації інноваційних проектів на підприємствах; вдосконалення механізму державного замовлення на інноваційну продукцію; удосконалення законодавства у сфері захисту прав інтелектуальної власності
Низький рівень розвитку інноваційної інфраструктури, особливо з боку малого бізнесу	Розвиток мережі інноваційних структур, а саме: технопарків, інноваційних центрів, бізнес – інкубаторів, центрів трансферу технологій; налагодження більш тісного співробітництва з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, фінансовими організаціями, комерційними структурами з метою реалізації спільних інноваційних проектів; вдосконалення механізмів фінансової підтримки інноваційних структур, їх реєстрації та експертизи проектів; упорядкування законодавства щодо інноваційної діяльності та наближення його до світових стандартів
Слабкий розвиток малого та середнього бізнесу як провідника інноваційного продукту в масове виробництво	Проведення стимулюючої податкової політики, спрямованої на створення сприятливого економічного клімату на основі зниження податкового тиску; надання інвестиційного податкового кредиту (відстрочення податкових платежів у разі спрямування частини прибутку на інноваційну діяльність)
Обмеженість фінансування з боку держави та суб'єктів господарювання	В умовах обмеженості фінансового ресурсу у підприємств та держави, необхідно спрямовувати наявні кошти тільки на визначені пріоритетні напрямки розвитку
Нераціональне використання виробничих потужностей	Створення фінансово-кредитних установ, технополісів, технологічних парків, інкубаторів, консалтингових фірм тощо
Відсутність сформованої та діючої системи трансферу технологій	Посилити взаємодію наукової та виробничої систем

Закінчення табл.

1	2
Відсутність на рівні держави єдиної системної методології оцінювання інноваційного розвитку підприємств за галузями	Вибір та обґрунтування методик оцінювання стану інноваційного розвитку вітчизняних підприємств, зокрема, промислових, з метою прийняття ефективних управлінських рішень щодо їх інноваційного розвитку
На рівні підприємств	
Висока ризикованість у процесі впровадженні інновацій	Пошук ефективних методів управління інноваційними процесами на підприємствах, до яких, зокрема, можна віднести концепцію контролінгу як певний інструментарій задля інформаційно-аналітичного забезпечення процесу прийняття ефективних управлінських рішень; дослідження (моніторинг) внутрішніх і зовнішніх чинників, що викликають певні зміни та коливання; визначення та прогнозування життєвого циклу інновацій, його тривалості в цілому та за окремими етапами; підвищення кваліфікації менеджерів задля забезпечення ефективності управління
Низька конкурентоспроможність вітчизняних промислових підприємств	Постійне оновлення технологій, товарів і послуг, формування ринків збуту; підвищення кваліфікації персоналу; ефективне використання наявного інноваційного потенціалу та стимулювання його розвитку, що серед іншого потребує застосування сучасних ефективних систем менеджменту

Джерело: складено автором на основі узагальнення джерел [3-7; 9-10; 12-13; 17; 20; 28-29; 30].

Однак науковці у роботах [7, с. 20] зазначають, що незважаючи на численні проблеми, вітчизняний промисловий комплекс все ж таки зберіг суттєвий базовий потенціал для активізації свого інноваційного розвитку, зокрема: розгалужену мережу науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, галузевих і територіальних наукових центрів, рівень забезпечення кадрами, кваліфікація яких відповідає середньоєвропейським стандартам; розвинуту систему освіти; сучасний науково-виробничий потенціал з таких наукоємних галузей промисловості як аерокосмічна, електронна, виробництво засобів зв'язку, обчислювальної техніки, приладобудування, суднобудування та ін., значні резерви виробничих потужностей; привабливі природно-кліматичні умови та наявність різноманітних природних ресурсів, які мають вирішальне значення для розвитку промисловості; значну частку України в міжнародних науково-технічних програмах.

Слід відзначити, що забезпечення стійкого інноваційного розвитку вітчизняних промислових підприємств безпосередньо залежить від якості відповідних управлінських рішень. Вагому роль при цьому має відігравати чітко сформована система контролінгу інноваційного розвитку промислового підприємства як певний інструментарій задля інформаційно-аналітичного забезпечення процесу прийняття ефективних управлінських рішень, підвищення ефективності розвитку інноваційних процесів на підприємстві в цілому.

Висновки і пропозиції. Проаналізовано стан та проблеми інноваційного розвитку вітчизняного промислового комплексу України, запропоновано практичні рекомендації щодо можливих шляхів їх системного вирішення. Зазначимо, що нівелювання впливу означеного кола проблем, серед яких – обмеженість фінансування, слабкий розвиток малого та середнього бізнесу, висока ризикованість інноваційної діяльності тощо, дозволить підвищити ефективність розбудови інноваційних процесів у вітчизняній промисловості та у майбутньому забезпечить її перехід на інноваційний шлях розвитку за

прикладом високорозвинених країн світу. Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо вивчення сучасних методів управління інноваційними процесами на промислових підприємствах, зокрема, формування концепції контролінгу, застосування якого має зменшити ризикованість інноваційної діяльності промислових підприємств та підвищити її ефективність.

Список використаних джерел

1. *Андрощук Г.* Інноваційна діяльність в Україні: шляхи підвищення ефективності / Г. Андрощук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2008. – № 99/100. – С. 6-8.
2. *Антонюк Л. Л.* Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації : монографія / Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук. – К. : КНЕУ, 2003. – 394 с.
3. *Бутко М. П.* Роль малого підприємництва у прискоренні процесів інноваційного розвитку в Україні / М. П. Бутко, О. В. Попело // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 8-15.
4. *Великий Ю. В.* Проблеми інноваційного розвитку економіки України / Ю. В. Великий // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. – 2011. – № 2 (10). – С. 104-108.
5. *Гальчинський А. С.* Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах. – К. : Знання України, 2004. – 338 с.
6. *Геєць В. М.* Інноваційні перспективи України : монографія / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006. – 272 с.
7. *Гончарова Н.* Інноваційний розвиток промислового комплексу: проблеми організації та розвитку / Н. Гончарова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2008. – № 99/100. – С. 20-22.
8. *Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / за ред. Ю. М. Бажала.* – К. : Ін-т екон. прогнозування, 2002. – 320 с.
9. *Краснокутська Н. С.* Теоретико-методичні засади комплексної оцінки розвитку торговельного підприємства / Н. С. Краснокутська, Т. В. Ков'ях // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 7. – С. 93-96.
10. *Красовська Т. О.* Фінансування фундаментальних досліджень в Україні: за результатами опитування вчених / Т. О. Красовська, Н. Б. Борисова // Проблеми науки. – 2005. – № 2. – С. 16-22.
11. *Лапко О.* Інноваційна діяльність в системі державного регулювання : монографія / О. Лапко. – К. : ІЕПНАУ, 1999. – 254 с.
12. *Маслак О. І.* Маркетингове дослідження інноваційно-інвестиційної конкурентоспроможності промисловості / О. І. Маслак // Вісник Національного технічного університету «ХПІ» : збірник наукових праць. Серія: Технічний прогрес та ефективність виробництва. – 2009. – № 35. – С. 59-68.
13. *Найдюк В. С.* Сутність та передумови інноваційного розвитку підприємств / В. С. Найдюк // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2013. – № 3. – С. 251-263.
14. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник / Державний комітет статистики України.* – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – 347 с.
15. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник / Державна служба статистики України.* – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. – 282 с.
16. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний збірник / Державна служба статистики України.* – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 287 с.
17. *Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015 : Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.].* – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
18. *Основы инновационного менеджмента. Теория и практика : учеб. пособие / под ред. П. Н. Завлина.* – М. : ОАО НПО «Издательство экономика», 2000. – 475 с.
19. *Про затвердження Державної програми активізації розвитку економіки на 2013-2014 роки [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2013 за №187.* – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/187-2013-%D0%BF>.

20. *Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки* [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 за № 447. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/447-2008-%D0%BF>.
21. *Про інноваційну діяльність* [Електронний ресурс] : Закон України від 04.07.2002 за № 40-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
22. *Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні* [Електронний ресурс] : Закон України від 08.09.2011 за № 3715-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.
23. *Проблеми і перспективи ринково-орієнтованого управління інноваційним розвитком* : монографія / за ред. д. е. н., професора С. М. Ілляшенка. – Суми : Папірус, 2011. – 644 с.
24. *Савіна Г. Г.* Ключові проблеми інноваційної діяльності промислових підприємств / Г. Г. Савіна, Є. О. Зінченко // *Економіка Криму*. – 2011. – № 3 (36). – С. 213-216.
25. *Світовий інноваційний рейтинг Global Innovation Index 2013* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalinnovationindex.org/content.aspx?page=data-analysis>.
26. *Стратегія економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
27. *Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів* / авт.-упоряд. : Г. О. Андрощук, І. Б. Жиляєв, Б. Г. Чиженський, М. М. Шевченко. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
28. *Федулова Л. І.* Перспективи інноваційного розвитку промисловості України / Л. І. Федулова // *Економіка і прогнозування*. – 2006. – № 2. – С. 58-76.
29. *Харів П.* Аналіз стану розвитку інноваційних процесів у промисловості України / П. Харів, С. Казмірчук // *Економічний аналіз*. – 2008. – № 3 (19). – С. 41-44.
30. *Шипуліна Ю. С.* Сучасні підходи до інтенсифікації інноваційного розвитку промислових підприємств: теоретичний огляд / Ю. С. Шипуліна // *Маркетинг і менеджмент інновацій*. – 2012. – № 3. – С. 128-140.